

De wending.

Waarmee bedoeld wordt: de linguistic turn in historisch perspectief.

Inleiding & Doel

Taal vandaag

De periode voor 1650, sfeerbeeld

Het statuut van taal tegen die achtergrond

Luther en Galileï als illustraties voor de aan de gang zijnde wending.

Intermezzo

Descartes (1596 – 1655)

Petites-Ecoles de Port-Royal-des-Champs. (1660/1662)

De focus op natuurlijke taal

Hobbes (1588-1679)

Locke (1632 -1704)

Tooke (1736 -1812)

De Condillac (1715 – 1780)

Von Humboldt (1767 – 1834)

Synthese van het eerste spoor

Het tweede spoor

Leibniz (1646 – 1716)

Frege (1840 – 1925)

Chomsky (1928...)

De Saussure (1857 – 1913): een geval apart.

Slot

Schema's

Inleiding

De belangstelling die taal mag genieten kent een verscheidenheid aan benaderingen. Iedere benadering wil op eigen manier duidelijkheid verschaffen. Zo pogen communicatieve theorieën klaarheid te brengen in het proces van de informatieoverdracht. De pragmatiek wil onderzoeken welke effecten de talige interventie beoogt en welke het werkelijk realiseert. De verschillende grammatica's peilen naar een interne systematiek of onderliggende dynamische structuur.

Maar ongeacht de verschillen, met betrekking tot minstens één aspect blijkt er overeenstemming. Taal als zodanig¹ wordt in de meerderheid van de gevallen behandeld

¹ Taal hier genomen als een globaal medium en te onderscheiden van bijvoorbeeld de historische variatie in de respectievelijke woordenschat of de fluctuaties doorheen de tijd in de grammaticale structuren van de

alsof het een natuurlijke gegevenheid is die sedert zijn ontstaan onveranderd bleef. Uiterst zelden wordt gewezen op de historisch veranderde appreciatie, dat wil zeggen veranderingen in de manier waarop men tegen taal aankijkt en welke bedoelingen en krachten men er aan toeschrijft.

In het huidig tijds kader ziet men het vooral als een middel – in de betekenis van “instrument” – om bijvoorbeeld informatie te delen of om gedachten uit te drukken. Als zodanig bijzonder nuttig, noodzakelijk zelfs, maar met geen ander statuut dan dat van een “middel” op dezelfde bijna laagdunkende manier als ook een stoel niet meer dan een middel is dat het zitten mogelijk moet maken².

Beide karakteristieken in een enkele zin samengevat: als middel dat de realisatie van geheel verscheiden doelen ondersteunt, draagt het het karakter van een onveranderde natuurlijke gegevenheid.

Het is ooit anders geweest: het talig teken als ontvouwing van god, een signatuur van zijn bestaan.

Doel

Precies over dit verschil in perspectief en de verschuiving in waardering gaat deze bijdrage. Het is de bedoeling om de appreciatie voor taal uit de actuele impliciete vanzelfsprekendheid van natuurlijk gegeven los te weken. De 17de eeuw fungeert daarbij als scharniermoment. De periodes voor en na worden geïllustreerd aan de hand van gebeurtenissen die symptomatisch zijn voor de genoemde wending.

Het is niet de opzet om een exhaustieve behandeling te bieden, meer om bij wijze van inleiding bij dit onderwerp enkele krachtlijnen neer te zetten. Van de figuren die de revue zullen passeren worden slechts en dan nog dikwijls schetsmatig kenmerken geduid die relevant zijn voor de aangehaalde bedoeling. Wie een verhandeling over linguïstiek in brede betekenis hoopt te vinden, komt bedrogen uit.

Taal vandaag

Wat beschouwen we vandaag als evidentieel betrekking hebbend op taal?

In de meest algemene zin is het een systeem van tekens waarmee iets gedaan wordt: gedachten uitgedrukt, informatie doorgegeven, effect uitgelokt bij een of meerdere toehoorders.

Tal van specialisten richten zich op onderdelen van deze thema's. De studie van syntaxis als onderliggend systeem is een van de meest prominente deel terreinen dat vooral door

verschillende lokale talen. Want zelfs al worden deze historische verschuivingen onderkend, nog blijft men daarbij “taal” als een natuurlijke gegevenheid behandelen alsof die historische veranderingen niet anders zouden zijn dan wijzigingen van details.

² De waardering is op dat vlak nogal ambivalent. Citaten waarbij taal beschouwd wordt als de dunne maar toch definitieve demarcatie tussen mens en de naast verwante soorten laten zich makkelijk vinden. Maar ondanks deze uniekheid die zonder enige twijfel toch positieve waardering zou doen vermoeden leiden, wordt taal evengoed koel technisch als een middel tot representatie bestudeerd.

het werk van Chomsky belangstelling geniet. Daar staat een andere richting tegenover die niet de onderliggende structuur, maar de betekenis en de betekenis(over)drager in een context belangrijk acht. Dit is het gebied van de cognitieve linguïstiek met figuren zoals Lakoff, Fauconier en Langacker. De talrijke takken van de logica richten zich op taal als een geformaliseerd systeem (Frege, Russell, Tarski...). Sommigen zijn zelfs de overtuiging toegedaan dat ook natuurlijke taal op die manier gevat kan worden (Montagu). Weer andere bestuderen de talige formulering als een middel tot overtuigen (argumentatieleer, retoriek). En nog anderen bestuderen de effecten die volgen uit de betekenislading of de vorm van een talige expressie: het terrein van de pragmatiek.

Tegen een ruimere achtergrond geplaatst, blijkt men niet echt te weten hoe taal precies binnen het bereik van de menselijke soort is gekomen. En ondanks de technische vooruitgang met betrekking tot de verschillende beeldvormingstechnieken, is het evenmin duidelijk hoe het aan het brein zou kunnen emergeren. Hooguit is men in staat te registreren welke neurale gebieden bij de talige praktijk oplichten. Binnen het terrein van de ontwikkelingspsychologie tonen voorbeelden van "wilde kinderen" niet alleen aan dat taal geleerd moet worden, maar bovendien ook nog voordat een kritische leeftijdsgrens is bereikt. Dieren maken geen gebruik van symbolische taal, tenzij in heel specifieke gevallen en dan nog uiterst rudimentair. Het feit dat de mens deze vaardigheid met een zeker gemak lijkt beheersen, zou een indicatie kunnen zijn voor een "aanleg".

Maar ongeacht al deze nog onbeantwoorde vragen en doorheen al deze verschillende deelterreinen op het vlak van de taalkunde, van de biologie en de antropologie, van de neurologie en het cognitivisme, in al deze gevallen is er één constante: taal wordt – zoals eerder reeds gezegd – beleefd als een middel waarmee iets gedaan wordt. Dit actueel instrumentalisme situeert zich in en tegen de achtergrond van een verzakelijke, vermaterialiseerde en seculiere mentaliteit. Daarin staat niet het volle zijn dat de Middeleeuwse sfeer karakteriseerde centraal, maar heerst de dominantie, obsessie zelfs, van het kennen. De schrale nuchterheid wordt nauwelijks naar zijn waarde of inkleuring geschat. Het is immers voor de actuele Westerse mens de culturele biotoop waarin hij zich vanaf zijn geboorte geworpen vindt. Vergelijking van de leefwereld vergt ook enige kennis van de mentaliteiten³ die horen bij een ander tijdvak. Daarom het hierna volgende sfeerbeeld voor de periode die tot in de 17de eeuw uitloopt.

De periode voor 1650, sfeerbeeld⁴

Vandaag lijkt de wereld zich voor te doen als een ruimte waarin de dingen onder de vorm van statische elementen in beweging worden gebracht door externe krachten⁵. In de

³ Gevormd door het verklaring- en zingevend wereldbeeld en het geheel van waardegeladen opvattingen.

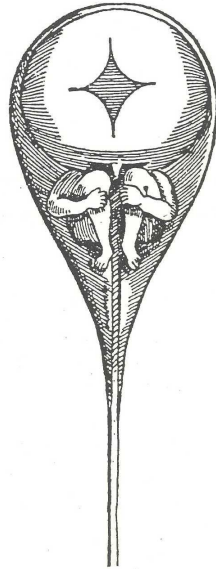
⁴ Bronnen: Vovelle, Duby, Ariès, Huizinga, Elias, Foucault, Spade, Losonsky, Fouracre (ed. Cambridge), Toulmin, Verburg.

periode tot ver in de 17de eeuw heerst een ander werkelijkheidsverklarend en zingevingsbeeld. De wereld is vol krachten in beweging. Dat laatste wordt naar Aristotles begrepen als de actualisatie van potentie qua potentie. Hier geen dode materie waar externe bepaling vorm aan geeft, maar een dynamische flux. De vorm is als potentie reeds aanwezig en lijkt slechts te wachten op bevrijding. In die zin is Michelangelo's figuur van Atlas niet te begrijpen als iets dat - gebruikmakend van niets anders dan ruwe steen - tot bestaan wordt gebracht, maar als een gedaante die als potentie reeds in de materie aanwezig is en er door de arbeidende kunstenaar geleidelijk aan ontworsteld wordt.

Op soortgelijke manier is de eik in potentie reeds aanwezig in de eikel. Ook de mens ontsnapt niet aan die voorstelling. Het hierna volgende beeld uit 1694 toont duidelijk dat de homunculus in het zaad al aanwezig is.

⁵ Wetenschappers die verschijnselen bestuderen en interpreteren vanuit de nieuwere fysica's (zoals quantum- en snaartheorieën) denken daar anders over. Maar de hier geboden uiteenzetting richt zich op de dagelijkse leefwereld enerzijds en de wereld van niet-specialisten anderzijds.

Homunculus
The little pre-formed person in the sperm. An imaginary representation of what a sperm might look like, if able to be seen clearly, drawn by Nicolaus Hartsoecker in *Essai de diatriptique*, 1694.

Het kennen wordt in belangrijke mate georganiseerd door het principe van de overeenkomstigheid. Planten zijn als dieren, met de kop omlaag gericht. Geen buitensporig beeld want bij dieren begint – meent men – het zenuwstelsel ook in de buik en gaat de hoofdader omhoog tot in het hoofd. De onderbuik van de mens als andere illustratie, valt te vergelijken met de duisternis van de hel en de verdoemden die als de uitwerpselen van het heelal zijn. Een beroerte lijkt dan weer op een onweer. Zoals de lucht zwaar en stormachtig wordt, zo worden de gedachten zwaar en donker, de ogen gaan schitteren, de bliksem flitst, de levensgeesten doen de huid openspringen...

Wat taal betreft toont de overeenkomstigheid zich rechtstreeks in de opvattingen van de speculatieve grammatica of de Modistea. Daar speelt het parallelisme tussen de wijze waarop de dingen *zijn* (*modi essendi*), de wijze waarop het zijn van die dingen begrepen wordt door en in de geest (*modi intelligendi*) en de wijze van betekening gebruik makend van woorden (*modi significandi*)

Nauwelijks overdrijvend zou men kunnen spreken over een sfeer waarbij alles in de leefwereld tot op zekere hoogte beziel⁶ is en zich in een dynamische spanning tot de mens richt. Die krachten uit de leefwereld, worden ongeacht de vorm, in een wederkerende beweging door de mensengemeenschap op die oorzakelijkheid aangesproken. Zo wordt er bijvoorbeeld recht gesproken tegen dieren die verdacht zijn

⁶ Vgl. met het hylomorfisme van Aristotles, het panpsychisme van Spinoza en de entelechieën van Leibniz.

van een misdrijf. Het geval van een varken dat na het ondergaan van een strafrechtelijk proces opgehangen wordt, is bekend⁷.

Het is de tijd van de signaturen. De wereld, de natuur, de zijnswijze van al wat bestaat, is vol tekens. Kijk naar de plant die goed is voor oogziekten want de zaden als donkere rode bolletjes omgeven door dunne vliezen hebben veel weg van ogen voorzien van oogleden. En lijkt het vruchtvlees van de walnoot niet sprekend op het uitzicht van de hersenen? Is dat geen overtuigend teken dat deze vrucht bijzonder geschikt zou zijn voor het temperen van hoofdpijn? Maar evengoed zijn er overal tekenen te ontdekken die iemands lot verraden. Een vreemde hond die mee naar huis loopt, een kat die zich over de neus aait zijn als gunstige voortekens te lezen. Het geroep van uilen, een zwarte kat aan de linkerkant, een graf dat inzakt voorspellen dan weer weinig goeds. Het komend onheil kan gepast afgeklopt worden op een houten voorwerp.

Voortekens verraden niet alleen het lot. Veelal geven die ook richting aan gedrag om het gunstige te bespoedigen en het ongunstige af te weren. Onder een ladder als teken voor onheil loopt men beter niet door en een gevonden hoefijzer is een teken dat het een goede dag is om iets te ondernemen. Het dwarrelen van de pluizen van de paardebloem of het waarnemen van een vallende ster wijst dan weer op een geschikt moment om een wens te formuleren. Er is nauwelijks iets dat ontsnapt aan de leefsfeer waarin alles als betekenisvol – in de zin van op actieve wijze *tekengevend* – en richtinggevend voor gedrag wordt gezien. Alles fungeert als een dynamische actor dat de interpreterende mens vat en op hem inwerkt. Het vormt een heel verschil met de nuchtere schraalheid van de actuele georganiseerde leefwereld waarin zakelijk programma's en agenda's worden afgewerkt, waarin taken dikwijls tot pure procedures zijn herleid.

Het is ook de tijd van de overeenkomstigheid van micro- en macrokosmos. Zo is de bestuurlijke structuur op aarde, op gelijke wijze aan deze in de hemel georganiseerd. Het gemeen volk onderaan, daarboven de adel en de clerus bekroond door de koning, weerspiegelt een hemelse schikking met uitverkorenen onderaan, engelen in verschillende koren daarboven en met de figuur van god als ultieme bekroning. In Descartes' tijd leeft de voorstelling dat de gedachten in de geest als een kleine wereld een afspiegeling vormen van de grote wereld daarbuiten. Dit is niet minder dan een verderzetting van het middeleeuwse beeld van de geest als spiegel, als speculum in het Latijn, van de wereld. De kwalificatie "speculatief" draagt daarbij in het geheel de hedendaagse connotatie niet van gefantaseerd of ad hoc bedacht en bijgevolg onbetrouwbaar. De middeleeuwse (af-)spiegeling wordt niet in vraag gesteld. Het is werkelijkheidsgetrouw en als zodanig zeker.

⁷ Voorbeeld uit *De Hoornse taart en andere rechtsmonumentjes*, Soeteman & Roodbeen, 2000; zie ook "...in 1595 dat in Leiden, een hond die een kind dodelijk had gebeten in het openbaar werd opgehangen 'tot afschrik van alle andere honden en elk tot exempel'", vermeld in *Strafrecht met mate*, Jörg & Kelk, Gouda Quint, 2001:69.

Het terrein van de kennis is voorbehouden aan een relatief kleine, elitaire groep. De clerus heeft het voorrecht om de openbaring te kunnen peilen en ontsluiten. Kennis is verder het terrein van de savants en de alchemisten. De savant heeft weinig van de specialist van vandaag. Als generalist interesseert hij zich principieel in alles. Zo houdt Newton zich bezig met wiskunde, astronomie, mechanica, optica, godsdienst en alchemie. Dat laatste roept overigens niet vanzelf die obscure sfeer op die het gebruik van de term vandaag wekt. Alchemisten houden zich bezig met het destilleren, met het omzetten en uitzuiveren van stoffen. Iedere destillatie leidt naar een toestand van grotere zuiverheid. Dit gaat op voor alle stoffen behalve voor goud. Smelting leidt hier niet tot een verdere uitzuivering. Goud vormt daarmee het eindstadium. Het is de betrachting van de alchemisten om onzuivere materie tot die eindfase te kunnen uitdestilleren daarbij gebruik makend van wat aangeduid wordt als filosofensteen⁸. Slechts in die mate dat de arbeid van de alchemist voor de kerk verboden daden of betrachtingen impliceert, verschuift zijn activiteit zich naar de sfeer van het obscure.

Tot zover deze sfeerduiding die zich in het huidige tijdsvenster moeilijk laat voorstellen. De intensiteit en inkleuring is nog het makkelijkst te vergelijken met de ervaring van het kind voordat de verrationaliserende opvoeding zijn volle tot beheersing en tot ontzuivering leidende uitwerking heeft gehad. Het is een zijswijze die ons vanuit de eigen kindertijd niet echt vreemd is en die we zeer in het gedrag van kinderen bewonderen.

De gedachte van een wereld vol betekenis, is dan weer eerder een vertrouwd gegeven voor de new-agegemeenschap en voor allerlei adepten van het paranormale die zich richten op voorspelling (lezing van signaturen) en het ontdekken van verborgen energiestromen.

Het statuut van taal tegen die achtergrond

De geschriften van Jacob Boehme (1575-1624) zijn van grote invloed binnen het toenmalig katholieke en westers deel van Europa. Hij heeft het onder meer over de Adamische taal van de natuur. Deze zou bestaan uit geluiden als natuurlijke uitdrukkingen van de essentiële kenmerken van echte objecten. Dit geldt niet alleen voor alle objecten, maar ook voor levende wezens, de mens niet uitgezonderd. Die geluiden geven uitdrukking aan de innerlijke natuur van de mens, zijn ziel of zijn geest. Maar aangezien de mens gemaakt is naar het beeld van god zijn deze geluiden te begrijpen als

⁸ Filosofensteen is het best te begrijpen in zijn functie als katalysator (zie Mutus Liber, 1677). De zaak ligt wel iets ingewikkelder doch volstaat voor deze sfeerduiding.

signaturen⁹. Het zijn met andere woorden tekens, niet in de zin van een passieve grafische vorm, maar te begrijpen zoals iemand die wenkt en dus teken geeft¹⁰. Dat past in het sfeerbeeld dat eerder werd neergezet waarbij alles 'spreekt tot' en in die zin betekenisvol is.

De volgorde is van belang: God drukt zich doorheen de ziel uit in de geluiden van de taal. De taal is daarbij nog geen constructieve instantie zoals dat later het geval zal worden, maar niets anders dan een passieve uitdrukking van god via de geest, een signatuur dus. Als emanatie van god is het woord te begrijpen als een element in de natuur, één element tussen alle andere. Het komt er dus op aan doorheen het spel van overeenkomst en verschil, de betekenis te ontsluiëren.

Ook de scholastiek buigt zich over taal als thema, onder meer over het probleem dat gekend is als de spanning tussen het nominalisme en het realisme. Dat gaat over de vraag of abstracties zoals "boom" als algemene categorie verwijzen naar echt bestaande zaken of niet meer zijn dan een naam.

De logica richt zich tijdens deze periode in de geschiedenis op de verdere studie van de syllogistische constructies¹¹. Er wordt echter weinig vooruitgang geboekt wat de aandacht doet verschuiven naar het praktisch nut van het spreken, de kunst tot overtuigen in een betoog (disputatio). De retoriek is van belang bij het uitvoeren van de questio-vorm in uiteenzettingen van natuurfilosofische aard¹². Daarbij zijn vijf stappen te onderscheiden: het aanbrengen van het probleem, het aanvoeren van argumenten pro en argumenten contra, de standpunten van de spreker terzake en de uiteindelijke evaluatie. Vaardigheid bij het redeneren en argumenteren komen daarbij zeker van pas. Maar retoriek is niet zomaar een techniek. Het past in een kader dat op specifieke wijze bepaalt hoe wereld en gebeurtenissen geïnterpreteerd worden. Het is een orale praktijk, het wordt plaatselijk gehouden, het heeft betrekking op lokale gebeurtenissen die gebonden zijn aan specifieke momenten in de tijd. Retoriek is dus eerder casuïstisch en particulier. Het leidt zelden tot antwoorden die algemeen en ten allen tijde bruikbaar zijn. Deze benadering verkeert in een spanning met een honger naar antwoorden die zekerheid bieden en naar principes die algemeen toepasbaar zijn.

⁹ Vergelijk met de omschrijving van de Adamische taal door John Wilkins (1641-1672) in zijn essay uit 1668: "...the first language was con-created with our first Parents, they immediatly understanding the voice of God speaking to them in the Garden."

¹⁰ Vgl. "divinatio" of ontvouwing (van god)

¹¹ Het volgende voorbeeld ter illustratie is overbekend: mensen zijn sterfelijk, Socrates is een mens, bijgevolg is Socrates sterfelijk.

¹² Natuurfilosofie bestudeert de fenomenen van de natuur en gaat er daarbij van uit dat deze daar ook zijn zoals ze besproken worden, de beschrijving en de verklaring geeft de werkelijkheid weer zoals die daar ook effectief is. Filosofie en natuurwetenschappelijke kennis vallen hier nog samen. Dit verandert na Descartes waarbij de zekerheid van de correspondentie tussen de gedachte representatie en het referent in de wereld op de helling komt te staan. Uiteindelijk leidt dit tot een splitsing tussen wetenschap en filosofie in de 19de eeuw (Whewell, J.S. Mill).

De methode die daar op inhaakt zal bij voorkeur schriftelijk opgesteld worden want op die manier is de discursieve gang van de argumentatie a) makkelijk controleerbaar, b) ook door derden die zich op andere locaties en tijdstippen bevinden.

Dit anticipeert op een beweging die met Galilei en Descartes tot volle ontwikkeling zal komen. Het hier reeds duiden is van belang omdat doorheen deze differentiëring de sfeer van de retoriek zijn karakteristieke inkleuring krijgt.

Het belang van taal wordt goed geïllustreerd in het gedicht van Martianus Capella uit de 5de eeuw over het huwelijk tussen Mercurius en Filologie. Mercurius draagt de dubbele betekenis van de Logos: als woord en als de goddelijke rede. Filologie, de geliefde van Mercurius staat dan weer voor de zeven vrije kunsten. Drie daarvan hebben op hun beurt ook weer betrekking op taal: de grammatica, de dialectica (logica) en de retorica. Dat deze indeling niet zo maar een ordening zonder betekenis is, mag blijken uit het feit dat Augustinus aan de hand van de artes liberes de structuur van het verdere Middeleeuwse onderwijs vorm gaf.

Tot zover, de periode die tot ver in de 17de eeuw uitloopt heeft. Wat hiervan is van belang voor de verdere uiteenzetting:

- taal als uitdrukking van god doorheen de geest, bekleedt een ondergeschikte positie.
- dat motiveert tegelijk want de studie van het uitdrukkingsmiddel kan leiden tot inzicht in de goddelijke boodschap of bedoeling (reverse-engineering);
- het karakter van de signatuur als element van de natuur tussen de andere elementen en in die hoedanigheid tekengevend; dat zal met later ontwikkelde inzichten verschillen waar een teken nog slechts een hulpmiddel zal zijn (zie Port Royal verder);
- de rol van de logica als de studie van syllogistische structuren (wat zal gaan verschillen met de betrachting van Leibniz), en verder ook het belang van de retoriek (particulier, lokaal, tijdsgebonden).

Luther en Galileï als illustraties voor de aan de gang zijnde wending

Zoals het woord hiervoor als een teken wordt aangeduid, meer nog als een rechtstreekse manifestatie van god, mag het niet verwonderen dat lezen begrepen als het peilen van de goddelijke bedoeling, een taak is voorbehouden aan een elite. Met de gedachte dat iedere mens voorzien is van een goddelijke vonk¹³ die het mogelijk maakt om in eigen persoon kennis te nemen van Het Woord, doorbreekt Luther de elitaire afscherming. De reformatieve beweging maakt daarmee niet alleen religieuze geschriften beschikbaar voor het volk, het impliceert tegelijk een verlaging van de drempel tot het intellectueel leven in brede zin.

¹³ Vgl. met het rationeel vermogen waar Descartes naar verwijst.

Galileï betekent een ander moment. Zoals gezegd worden de Middeleeuwen gekenmerkt door beweging, potentie en particulariteit. Dit zijn kenmerken van het type die het maken van voorspellingen niet makkelijk maken.

Het uitvoeren van experimenten zoals Galileï dat organiseert, brengt hier verandering in. Hij beschouwt elementen op een bepaald – en dus statisch – moment. De opgemeten toestand wordt cijfermatig vastgelegd. Vervolgens verandert hij de externe omstandigheden, door bijvoorbeeld de hellingsgraad van een rolbaan te wijzigen. Dat is van invloed op de initiële toestand. Het eindresultaat wordt opnieuw cijfermatig vastgelegd. Vergelijking maakt accurate voorspellingen mogelijk. Hier vooral van belang is dat het succesvol resultaat bij het maken van voorspellingen, de initiële blik op de wereld verandert. Het beeld van de wereld als een verzameling dynamische krachten en materie als houder van potentie, maakt geleidelijk aan plaats voor een beeld met een heel ander karakter: dat van een driedimensionale en dus meetbare ruimte (plus een al even meetbare tijd¹⁴) waarin statische objecten hun plaats hebben en waarbinnen omstandigheden door aan die objecten externe krachtoefeningen gewijzigd kunnen worden. “Universum est horologium” stelt Galileï treffend. De substantia extensiva door Descartes als thema in het centrum van de belangstelling geplaatst sluit, met zijn kwantificeerbare kenmerken, hier perfect bij aan. De impact van deze aanpak die zich als vernieuwende concurrent afzette tegen de methode van de openbaring en die een toetsbare garantie lijkt te bieden op zekere kennis, kan onmogelijke voldoende ingeschat worden.

Intermezzo

In vervoering gebracht door het meterbrede televisiescherm dat aan de wand opgehangen een vloed van bewegende beelden van over de hele wereld toont, in zekere mate verwonderd over de bereikbaarheid per gsm van kennissen die zich op de meest ondenkbare plaatsen mogen bevinden, enthousiast gebruikmakend van satellietgestuurde navigatie... onder de indruk van al dergelijke spectaculaire mogelijkheden is de Westerse mens de overtuiging toegedaan zich op een startlijn te bevinden van waaruit de toekomst schier onbegrensd openligt en het verleden afgesloten kan worden als een historische fase van radicaal andere orde. Hooguit wil men nog de verwezenlijkingen van de laatste helft van vorige eeuw in rekening nemen zoals de uitvinding van de transistor, de miniaturisatie, de introductie van de huiscomputer.

Zo'n mild euforisch gevoel doet echter uit het oog verliezen dat deze ontwikkelingen niets anders zijn dan een exponentiële sofistiekatie van techniciteit die een welbepaalde mentaliteit en een welbepaalde kijk op de wereld als noodzakelijk voorwaarde vergen.

¹⁴ Zie ook de slingerproeven van Galileï

Een middeleeuws denken dat in alles signaturen ontwaart, zou dat nooit binnen bereik hebben kunnen brengen.

Zo'n mentaliteit en wereldbeeld als mogelijkheidsvoorwaarden zijn daadwerkelijk ingeleid door ingrepen zoals deze van Luther die de drempel tot Het Boek in het bijzonder maar daarmee ook de omgang met teksten in het algemeen verlaagde, en zoals door de experimentele methode en mathematische benadering¹⁵ van Galilei wat tot grote voorspelbaarheid binnen het kader van het gecontroleerd handelen leidde.

Zo begrepen wortelt de actualiteit niet in technologische doorbraken uit de voorbije eeuw, maar in een veel vroegere historische kering van mentaliteit en wereldbeeld. De actuele beleving en inrichting van de leefwereld is een rechtstreekse uitgroei van de omwenteling uit de 17de eeuw, veel meer dan dat het een radicale breuk zou zijn met het verleden.

Met het voorgaande krijgt het daadwerkelijk belang van de wending de bijzondere aandacht die het verdient. Tijd om terug de draad van de eigenlijke uiteenzetting weer op te nemen: de ommekeer in de appreciatie voor taal.

Hoewel Descartes eigenlijk niet zoveel over taal heeft geschreven, wordt hij hieronder toch aangehaald omdat zijn invloed zonder twijfel te merken is in de bespreking van de Petites-Ecoles de Port-Royal-des-Champs. De aan deze instelling verbonden auteurs, Claude Lancelot, Antoine Arnauld en Pierre Nicole drukken op bijna exponentiële manier de veranderde appreciatie voor taal uit.

Vanaf hier gaan de sporen uiteenlopen. Met en vanuit Leibniz ontwikkelt zich de richting die uiteindelijk tot de actuele vormen van de logica zal leiden. Hierbij past ook een kanttekening over de bijdrage van Chomsky. Het andere spoor ontwikkelt zich rond de studie van de natuurlijke taal.

Maar de hoofdzaak hier is dat met de visie van Port-Royal als uitvalsbasis, met beide takken geleidelijk aan de opvatting verlaten wordt om taal te zien als een ontvouwing van god. Taal wordt een zuiver instrument, een hulpmiddel tot.

Descartes (1596 – 1655)

De langste verwijzing over taal vindt men terug in "Over de methode" waar hij wijst op het verschil tussen mens en dier. Mensen zijn met behulp van taal in staat onderling gedachten uit te wisselen, iets wat dieren niet blijken te kunnen volbrengen. Immers het engagement van dieren is gericht op een actueel terrein, gebonden aan de lokale en de momentane gebeurtenis. De mens die over Rede beschikt kan met gemak verschillende inhoudelijke terreinen behandelen. Verder reageert hij in de Meditaties op Hobbes die

¹⁵ Pieter Verburg in Parret (1976:593) schrijft hierover dat de mathematica in de travestie van een artificieel symbolisme de plaats inneemt van de natuurlijke taal.

volhoudt dat mensen redeneren door middel van taal, zij het eerder onder de vorm van een calculus. Descartes wijst erop dat tijdens het redeneren niet de namen verbonden worden, maar de dingen waar de namen naar verwijzen. Van belang hier is dat hij daarmee bij mentale operaties het belang van de namen – taal dus – ondergeschikt maakt aan de dingen.

Tegelijk maakt dit duidelijk dat hij de werking van de geest scheidt van de taal die slechts de gedachte weergeeft¹⁶.

Dat onderscheid tussen taal en gedachten doet zich ook voor bij Geraud de Cordemoy, een volgeling van Descartes. Hij wijst erop dat bijvoorbeeld eenzelfde ding met verschillende tekens (woorden) aangeduid kan worden of anders nog, dat er tekens zijn waar de toehoorder geen gedachte aan kunnen koppelen (een vreemde taal die niet begrepen wordt).

Petites-Ecoles de Port-Royal-des-Champs (1660/1662)

De scholen die hier van belang zijn verwerven bekendheid tijdens de 17de eeuw in de periode dat de familie Arnauld het klooster in de buurt van Versailles bestuurt.

Voor alles is men geïnteresseerd in de werking of de operaties van de geest. Wat daar gebeurt is noodzakelijk voor het begrijpen van de grammatica. Het voorkomen van taal maakt enkel duidelijk dat de mens een geest heeft. Deze scherpe scheiding tussen geest en taal met het primaat van de geest dat op de meest duidelijke wijze tot uitdrukking komt in "L'Art de penser" (1662) vindt men eerder bij Descartes. Het wordt aangeduid als linguïstisch rationalisme, de taal als knecht van de ratio.

Port-Royal verlaat de Middeleeuwse zoektocht naar overeenkomsten. Immers, er is niet steeds wat er lijkt te zijn, de techniek van de trompe oeil gekend uit de schilderkunst, maakt dat al te duidelijk.

De visie van de auteurs van Port-Royal concentreert zich rond drie punten. De relatie tussen geest en taal blijft het hoofdthema. De particuliere grammaticale kenmerken van lokale talen (Grieks, Latijn, Frans...) vormen een tweede belangrijk onderwerp. Het derde is pedagogisch geïnspireerd. Men zoekt naar methoden om het leren van een vreemde taal te vergemakkelijken.

Tot dan toe gebeurt dat laatste door onderdompeling in een taalbad. De student wordt zonder veel omhaal geconfronteerd met een te leren taal en moet zich die, zo goed en zo kwaad het gaat, eigen maken. Het Latijn wordt op geen andere manier dan in datzelfde Latijn aangeleerd. Port-Royal kiest ervoor de vreemde taal bij te brengen in een taal die

¹⁶ De kennis gegenereerd door de werkingen van de geest had al sedert Plato's onderscheid van de *legein* in een cognitieve (*diakrinein*) en een communicatieve (*didaskein*) functie, een hogere status genoten. Aandacht voor de communicatieve functie werd veelal overgelaten aan de lagere onderwijzers. Dit was zo tot de humanisten een groot belang gingen hechten aan de natuurlijke taal van de communicatie.

de leerling reeds kent, het Frans¹⁷. Maar zo'n pedagogische benadering vergt een duidelijk inzicht in de techniek van het spreken als activiteit in het kader van succesvolle communicatie, dat wil zeggen waarbij de gedachten een klare uitdrukking vinden¹⁸. Meer nog, als activiteit van het spreken dat precies de gedachten tot uitdrukking moet brengen, overstijgt het de particuliere kenmerken van de lokale taal. De regelmatigheden en de techniek moeten daarom de zelfde zijn bij de uitvoering van alle talen (universalisme). Het gaat hier bijgevolg over taal in het algemeen, niet beperkt tot de kenmerken van een lokale variant.

Op dit punt raken twee van de eerder genoemde thema's elkaar. Enerzijds is er het onderzoek naar particulariteiten van een lokale taal in vergelijking tot deze van een andere taal, dat tot het opstellen van particuliere grammatica's leidt. Deze lokale particulariteiten ontstaan volgens de auteurs doorheen het gebruik of de dagelijkse praktijk. Anderzijds tonen zich deze kenmerken die talen ongeacht hun onderlinge verschillen gemeen lijken te hebben, wat het vermoeden voedt dat ze gerelateerd zijn tot de ratio. Ze geven aanleiding tot het opstellen van een "Grammaire générale". Deze overeenstemmingen hebben te maken met de primaire eis die aan taal wordt gesteld: de gedachten klaar tot uitdrukking te kunnen brengen. Een voorbeeld van zo'n overeenstemming is dat in alle particuliere talen¹⁹ negen woordsoorten of categorieën onderkend kunnen worden. Zes ervan drukken types uit zoals het naamwoord, het artikel en het adjectief als accident. De andere drie hebben te maken met de relaties tussen de "woorden" in taal of op het niveau van de geest: de relaties tussen "concepten". Zo weerspiegelt de relatie tussen werkwoord en substantief een mentale operatie tussen concepten²⁰. De structuren die voorkomen in het denken en deze van de taal zijn isomorf.

Met zo'n voorstelling van zaken wordt de werking van de taal in de geest gefundeerd. Dit is wat er bedoeld werd met het eerder genoemde linguïstisch rationalisme²¹ want de werking van de geest justifieert uiteindelijk de vorm van de talige combinaties.

Tot zover dit beknopt onderscheid tussen de particuliere grammatica's en de grammaire générale. De aandacht werd in het voorgaande ook gevestigd op de pedagogische pragmatiek en de fundering van taal in de werkingen van de geest.

Sommige onderdelen van hun theorie doen voor de hedendaagse lezer verrassend actueel aan.

¹⁷ Zie hun "Nouvelle methode pour apprendre facilement et en peu de temps la langue latine", 1644.

¹⁸ De publicatie heet niet zonder reden "Grammaire generale et raisonnée contenant les fondements de l'art de parler..." (onderlijning door ons aangebracht).

¹⁹ Die hen bekend waren.

²⁰ Vergelijk met het ontstaan van complex ideas bij Locke en bij Tooke infra.

²¹ Vergelijk met het linguïstisch determinisme dat actueel veel belangstelling geniet en waarbij, omgekeerd, de taal vorm geeft aan de concepten en aan de structuren van de geest.

Een teken is niet langer een natuurlijk ding, maar een arbitrair middel geworden om naar de werkelijkheid te verwijzen. Als middel is het gedecontextualiseerd. Losgemaakt van een particuliere context, kan het naar eender welk feit verwijzen of eraan herinneren.

Zo opgevat laten tekens ondermeer toe om principes die een systematische ordening mogelijke moeten maken, op te stellen. Aan de ene kant komt dan een indeling van tekens te staan en aan de andere kant de empirische dingen waar ze naar verwijzen of die ze representeren. Het construct dat Linnaeus een kleine eeuw later tot stand zou brengen, vormt daar het voorbeeld bij uitstek voor.

Tekens moeten ook zo gekozen worden dat ze makkelijk te onthouden en te gebruiken zijn. De methode van de algebra waar ze gebruikt worden om enkelvoudige grootheden aan te duiden, illustreert dat. Op die tekens en hun combinaties worden vervolgens plaatsvervangend bewerkingen uitgevoerd²².

Hier wordt duidelijk niet langer naar de oerbetekenis van de Adamisch taal gepeild. Als systematiek die voorkomt bij verschillende talen, probeert men aan Port-Royal daarmee de "juiste berekening", met andere woorden de Rede te duiden. Waar de auteurs in La Logique (1662) de operaties van het denken beschrijven, zo reiken ze in de "Grammaire" (1660) de wetenschap aan, die de waarnemingen groepeerd en de beweging van de gedachten volgt. Daaruit komt een beeld van taal tevoorschijn als van een materiële, teken bemiddelde representatie van gedachten.

'De wending', als hoofdthema van dit artikel, laat zich in het gedachtengoed van Port-Royal duidelijk opmerken.

Het is in ieder geval een heel verschil met de benadering van taal als ontvouwing en als signatuur. Het betekent niet minder dan een radicale ommekeer. Niet dat deze een feit werd van de ene op de andere dag. Sommige kringen behandelen religieuze geschriften zelfs vandaag nog steeds als "openbaringen", als rechtstreekse expressies van de goddelijke instantie. Maar de kentering werd in de 17de eeuw wel op een onomkeerbare wijze ingezet.

Samen met het succes van de experimentele methode, met de toenemende mathematisering van de experimentele procedures en resultaten en met het inzicht dat ook de gewone mens over het vermogen van de rede beschikt, maakt dit van genoemde eeuw een scharniermoment waarvan het belang voor de hedendaagse sjablonen van het denken, onmogelijk onderschat kan worden.

Met "Port-Royal" op de achtergrond, kan de verdere ontwikkeling sterk vereenvoudigd maar het makkelijkst voorgesteld worden als een dubbelsporig traject.

²² Denk aan de analytische meetkunde waarmee Descartes een doorbraak realiseerde. Overigens werd het gebruik van formele karakters in berekeningen reeds in de 9de eeuw door Muhammed Ibn Alchuwardizmi in praktijk gebracht.

Op de achtergrond blijft God als ultieme oorzaak aanwezig. De studie is veelal niet eens primair op het begrijpen van taal gericht. Want het blijft in eerste instantie de betrachtting om doorheen de structuren van taal de werkingen van de geest te begrijpen. Het ene spoor wordt ingeleid door Leibniz die een onderliggend systeem vermoedt dat hij poogt te vatten en weer te geven onder de vorm van een kunsttaal. Dat vormt de aanzet tot het uitwerken van de logica als een geformaliseerd systeem. Via J.S. Mill wordt de overstap gemaakt naar Frege die de basis legt voor de meest recente ontwikkelingen op dat vlak. De analytische filosofie is hiervan een uitwerking. Ook Chomsky kan tot dat spoor gerekend worden omdat hij de talige praktijk ziet als geënt op een onderliggend systeem, zij het in zijn geval een aangeboren vermogen.

De voorliggende tekst beperkt zich tot een illustratieve duiding van Leibniz en een korte vermelding van Frege en Chomsky.

Ook het ander spoor betracht in eerste instantie inzicht in het werken van de geest, maar wil dat doen door studie en theorievorming over natuurlijke taal. Hier staan vragen centraal zoals: wat is taal en wat en hoe gaat dat precies in zijn werk. Op dat spoor gaat ook nogal wat aandacht naar de manier waarop taal ontstaan zou zijn. Doch de theorievorming hierover droeg zo'n wild en speculatief karakter, dat het uiteindelijk in Parijs door de Société linguistique in 1866 van het agenda werd afgevoerd.

De focus op natuurlijke taal

Inzichten van Hobbes, Locke, Tooke, de Condillac en Humboldt worden kort belicht.

Hobbes (1588-1679)

Taal is een noodzakelijk element voor de ontwikkeling van de beschaving, maar tegelijk vormt het een bron van voortdurende verwarring. Op het niveau van de dagelijkse praktijk is spraak nodig. Het moet dienen om bevelen te kunnen geven en te verstaan. Een noodzakelijkheid want anders is men niet in staat autoriteit te erkennen en dat is een vereiste voor een goede samenleving. Hobbes beschouwt de mens als een wolf onder wolven. Een Leviathan is een noodzaak om orde op zaken te houden.

Voor deze uiteenzetting vooral van belang is de opvatting dat taal nodig is om het gedacht discours tot uitdrukking te kunnen brengen en het met soortgenoten uit te wisselen. Maar het heeft ook nog andere kwaliteiten. Zonder taal zou het organisme zich enkel kunnen engageren in de particuliere gebeurtenissen van het moment. Taal laat ook toe te veralgemenen en deze algemeenheden gebruiken als bouwstenen in redeneringen.

Dit biedt het noodzakelijk substraat waaruit de rede²³ kan ontstaan. Kinderen die nog niet kunnen spreken beschikken over dat vermogen niet.

Het redeneren is dus een verworven vaardigheid waarbij gebruik makend van waarneembare symbolen nagedacht wordt over oorzaken en effecten. Natuurlijke filosofie is het eindresultaat van die activiteit²⁴.

Samengevat: Bij taal spelen waarneembare symbolen een rol van belang. Taal maakt het mogelijk om algemene categorieën te vormen die gebruikt kunnen worden bij redeneringen met natuurfilosofische inhoud en zo ook tot de vorming van de rede. Het laat ook toe om gedachtenconstructies te formuleren en die vervolgens aan anderen kenbaar te maken.

Inzichten van die aard staan ver af van het natuurlijk ding als ontvouwing en lijken vertrouwd met actuele opvattingen.

Locke (1632 -1704)

“To make words servicable to the end of communication, it is necessary that they excite in the hearer exactly the same idea, they stand for in the mind of the speaker. Without this, man fill one another’s head with noise and sounds;...”. (Essay III,9,section 6)

“Men suppose their words to be marks of the ideas in the minds also of other men, with whom they communicatie, for else they shoud talk in vain...”. (Essay III,ii)

Locke richt zich voor alles op kennis, de aard ervan en hoe die te verwerven. Omdat taal er een belangrijk instrumentele rol bij vervult, gaat ook daar heel wat aandacht naar toe. Kennis bestaat uit ideeën. De geest is er een bewaarplaats voor en taal maakt het mogelijk om de ideeën terug op te halen.

Denken is niets anders dan de mentale manipulatie van de gedachten. Taal is het voertuig voor wat “*telementation*” genoemd wordt, dat wil zeggen: de overdracht van ideeën van de geest van de een naar die van de ander (zie de citaten in de aanhef). Concreet gebeurt dat met behulp van woorden. Dat zijn gearticuleerde geluiden die fungeren als een teken dat staat voor een onzichtbaar idee dat aanwezig is in de geest van de spreker. Net zoals bij Bacon en Hobbes staat bij Locke het woord niet voor een ding in de wereld, maar voor een idee. Het is dat wat op zijn beurt naar iets in de wereld verwijst. Taal vervult dus een centrale rol bij de kennisoverdracht. Maar in die functie is het tegelijk problematisch. Immers wat het woord aangaat is er geen dwingende zaak die de vorm ervan bepaalt. Uiteindelijk is dat een arbitraire keuze. Komt daarbij dat de spreker uit vrije wil beslist om het (al) arbitraire woord te vocaliseren. En, net zoals de

²³ Ratio in het Latijn, de betekenis ervan is sterk mathematisch gekleurd. Hobbes beschouwde taal graag eerder als een soort calculus, als een systeem dat zich liet berekenen.

²⁴ “Berekenende” activiteit – zie vorige voetnoot; Hobbes had grote bewondering voor de berekeningsmethode van Galilei.

vorm van het woord een arbitraire zaak is, die strikt genomen teruggaat op het initiatief van het individu, zo is dat ook het geval voor de betekenisgeving. En tot slot: deze betekenis is in zijn volle omvang slechts gekend door de drager. Vandaar de onvolkomenheden van taal bij het overbrengen van het idee van de een naar een ander²⁵. Locke wil nu met de studie van de natuurlijke taal inzicht in al die "imperfections" aanscherpen, wat moet bijdragen om een geslaagder "telementation" tot stand te brengen. Dit is duidelijk een andere benadering dan Leibniz die een soortgelijk doel beoogt maar dan door het opstellen van een perfect(er) kunstmatige taal.

Een ander punt van belang heeft betrekking op de manier waarop een idee tot stand komt. In de 17de eeuw heerst de opvatting dat ideeën aangeboren zijn (zie daarvoor onder andere de opvattingen van Descartes). Locke daarentegen ziet de geest in beginsel als een onbeschreven blad. Het zijn de ervaringen die op de geest hun indrukken onder de vorm van "simple ideas" nalaten²⁶. Dit zijn de bouwstenen voor de "complex ideas" die ontstaan doorheen operaties van de geest zelf.

Deze benadering is om de volgende redenen van belang. In de eerste plaats introduceert het het belang van de ervaring wat een heel andere invalshoek is met deze van het rationalisme. Bij Locke krijgt de ervaring als stimulus zijn plaats binnen een opstelling, waarbij de mens als actor in een omgeving fungeert, eerder dan diezelfde mens te beschouwen als voorzien van een geest die de kern en bron van kennis is en waarbij de omgeving nauwelijks een rol lijkt te spelen. Ten tweede blijft met het realiseren van complexe ideeën toch nog een belangrijk aandeel gereserveerd voor de operaties van de geest wat bij Tooke al veel minder het geval is.

Samengevat: Hoewel ook voor Locke het primaat van de geest gehandhaafd blijft, legt hij de nadruk op de ervaring in en met de omgeving als bron van kennis. Taal is daarbij het – onvolkomen – voertuig om die kennis over te dragen op andere individuen.

Zijn "Essay" inspireert ondermeer de Condillac en Tooke. Deze laatste zal zijn visie verder uitwerken.

Tooke (1736 -1812)

Tooke is een politicus die zich in belangrijke mate met de studie van taal bezighoudt. Hij stapt in het spoor van Locke en radicaliseert zijn visie.

In zijn materialistische benadering ziet hij de geest niet anders dan als een passief instrument dat in eerste lijn de zintuiglijke waarneming opneemt. In tegenstelling tot Locke meent Tooke dat ook de vorming van complexe gedachten gerealiseerd wordt door middel van taal.

²⁵ Die geïndividualiseerde subjectiviteit lijkt bijna een voorafschaduwing te bieden van de postmoderne houding ten aanzien van de betekenis van teksten.

²⁶ Vergelijk met de speculumgedachte van de realisten uit de scholastiek. Volgens deze opvatting weerspiegelt de geest de wereld. Zo gezien biedt speculatieve - maw. spiegelende - kennis, een groot zekerheidsgehalte, precies de omgekeerde appreciatie dan deze die men vandaag aan de term speculatief toeschrijft.

Terzake stelt hij in de "Diversions of Purley" (1857:25) het volgende:

"The business of the mind, as far as it concerns language, appears to me to be very simple. It extends no further than to receive impressions, that is to have sensations or feelings. *What are called its operations, are merely operations of language.*" (cursivering aangebracht).

Taal is, stelt hij verder, een systeem dat onafhankelijk van de geest bestaat.

Taal is hier dus een instrument a) voor het uitvoeren van operaties, b) buiten de werkingen van de geest²⁷.

Ook deze auteur is ten aanzien van taal een universalist. Alle talen gaan terug op een zelfde onderliggende structuur bestaande uit namen voor simple sensations (zie de hiervoor vermelde eerstelijns zintuiglijke waarnemingen), namen²⁸ die geen ander doel hebben dan de gedachten over te brengen. Daarop geënt komt vervolgens de historische verwerking tot stand. In die verwerking schuilen opnieuw twee kernideeën van Tooke.

Die verwerking bestaat immers uit afkorting en substitutie. Het denken voltrekt zich uiterst snel zodanig dat het verwoorden in een één op één-relatie onmogelijk uit te voeren is. Vandaar de noodzaak tot de introductie van die afkortingen, zelfs van afkortingen die op hun beurt tot nieuwe afkortingen leiden. Zo ontstaan lokale varianten of talen.

Maar doorheen al deze bewerkingen komt het steeds opnieuw voor dat de oorspronkelijke betekenis vergeten raakt (denk aan Locke's "imperfections"). Op dit punt gebruikt hij de volgende metafoer. Het doel van een koets is om mensen die moeilijk uit de voeten kunnen, te vervoeren. Maar dat doel valt zomaar niet af te lezen uit de onderdelen van de koets. Het wiel expliciteert dat doel niet, noch het tuig waarin het paard gespannen wordt, noch de versieringen van de koets. Op dezelfde manier bieden de actuele verwoordingen niet anders dan een weliswaar tot de authentieke betekenis gerelateerde indicatie, maar dan onder een sterk versluierde vorm.²⁹

Dit proces maakt dus duidelijk dat er een gemeenschappelijke basis is, dat de historische substituties leiden tot lokale talen, dat de uiteindelijke gebruiker veelal de oorspronkelijke betekenis niet meer kent wat tot verwarring leidt en dat een etymologische analyse een opdracht is van de linguïstiek.

²⁷ Wat uiteraard niet betekent dat ze geen neerslag zouden krijgen in de geest.

²⁸ Wat staat voor naamwoorden en werkwoorden.

²⁹ Geheel buiten de lijn van en irrelevant voor deze uiteenzetting heeft deze metafoer voor mij een bijzondere waarde. Ik gebruik eenzelfde vorm om een misvatting ten aanzien van het begrijpen van het bewustzijn te verduidelijken. In de mainstreamopvattingen wordt bewustzijn nogal makkelijk gerelateerd tot de werkingen van het brein. Dit komt volgens mij overeen met het begrijpen van de ervaring van het autorijden door de werking van de motor te beschrijven.

Wat hier vooral de aandacht verdient is het feit dat hij in zijn model het construeren van complexe gedachten niet aan de werkingen van de geest toeschrijft, maar aan de omgang met taal of met andere woorden: de operaties op talige eenheden.

Daarnaast benadrukt het ook de zinvolheid van etymologische studie, het zoeken van de oorspronkelijke betekenissen achter de afkortingen (zie ook von Humboldt infra).

Tot dusver ontwikkelt de lijn van belang zich als volgt: Het primaat van de geest (Hobbes, Locke), het voorkomen van symbooltekens (Locke), het nut van tekens voor het herophalen van herinneringen (Hobbes, Locke), het belang van de zintuiglijke en dus extern gerelateerde indrukken voor het ontstaan van de "simple ideas" (primitieve vormen van gedachte-eenheden) (Locke, Tooke), abstractie en combinatie (complex ideas) als gevolg werkingen met taal/talige elementen (Tooke). De Condillac werkt deze lijn op nog explicieter wijze verder uit.

De Condillac (1715 – 1780)

Franse geestelijke en in beginsel een Cartesiaans dualist die de absolute scheiding van geest en lichaam erkent. Maar tegelijk geeft hij blijk van een merkwaardige wending. Sedert de val van de mens is het niet langer mogelijk om rechtstreeks contact te hebben met de goddelijke boodschap. Om deze toch enigszins te kunnen kennen is de mens aangewezen op lichamelijke middelen. En hiermee sluit de Condillac aan bij de empirische benadering van Locke die een centraal belang toekent aan de rol van natuurlijke taal. Hij bekritiseert de gedachtengang echter op een paar punten.

Hoewel Locke het menselijk kennen duidt in de werkingen van de geest, zoekt men in zijn uiteenzettingen vruchteloos naar de manier hoe ideeën herhaald, onderling vergeleken en gecombineerd kunnen worden om zo nieuwe en ideeën van complexe aard te vormen. De operaties van de geest blijven met andere woorden obscuur. Tegelijk koestert de Condillac grote bewondering voor het synthetiserend karakter van Newton's theorie. Bij Locke zoekt hij vruchteloos naar een soortgelijk eenheidsprincipe.

In 1746, publiceert hij in "Essay sur l'origine des connoissances humaines"³⁰ zelf een voorstel die de genoemde tekorten zou moeten opheffen. De operaties van de geest, zo meent hij, zijn afhankelijk van het gebruik van de verschillende fysische tekens zoals daar zijn: gebaren, gelaatsuitdrukkingen, dans, muziek, geluiden. De natuurlijke taal van de mens is in deze basale vormen van uitdrukking geworteld. Daarmee formuleert hij tegelijk een hypothese over het ontstaan van taal. Het gebruiken van woorden levert het zaad dat nodig is voor het ontwikkelen van gedachten. De ontwikkeling van de taal – van het gebruik van woorden als fysische tekens dus – vormt de voedingsbodem voor het

³⁰ Met in de Engelse vertaling van 1756 een bijkomende en verduidelijkende ondertitel "A supplement to Mr. Locke's essay on the Human Understanding"

begrijpen van de ontwikkeling van de operaties van het begrijpen de geest (vergelijk met Hobbes waar die stelt dat kinderen die nog niet kunnen spreken ook nog niet kunnen redeneren).

"...we kunnen niet iets voor de geest halen (*de gedachte*) tenzij dat op een of andere manier verbonden is iets anders (*het teken*) waarover we macht hebben..." staat in Essai I,2,4 te lezen³¹.

Het groot principe dat hij voorstelt komt er bijgevolg op neer dat alle ideeën gekoppeld zijn aan tekens en dat doorheen deze koppeling - te begrijpen als een psychologische associatie - de ideeën met elkaar verbonden zijn. Waar Locke het belang op de zintuiglijke waarneming zelf legt als de initiërende instantie van simple ideas, benadrukt de Condillac het belang van het teken dat net zoals ieder ander prikkel waargenomen moet worden. De talige handeling bepaalt bijgevolg het bestaan van hogere gedachten (abstracties en combinaties). Taal is daarom cruciaal voor de vorming van de geest. Terwijl Descartes als rationalist en Locke als empirist voorstaan dat taal de mogelijkheid opent om gedachten tot uitdrukking te brengen, keert de Condillac de orde van belangrijkheid om: het is precies taal die hogere orde gedachten en mentale operaties mogelijk maakt³². Reflectie is een voorbeeld van zo'n operatie van hogere orde of liever van een operatie die leidt tot gedachten van hogere orde.

De Condillac wijst ook nog op de mogelijkheid om door middel van dergelijke tekens, de aandacht op van elkaar onderscheidbare dingen te richten en dus los te koppelen van de gebondenheid aan de gebeurtenis van het moment.

Hij meent ook dat taal iets is dat mensen *doen*, het is een modus van activiteit (vgl. met Leibniz en ook Chomsky die in onderscheid daarmee taal enten op onderliggende structuren en waarbij taal meer het karakter lijkt te dragen van iets dat door of vanuit een vermogen gegenereerd wordt).

Het mag daarmee al duidelijk zijn dat hij groot belang aan tekens toekent. Hij meent dat ze voor(af)gaan, in de tijd en in belang, op het controleren van het eigen denken. Ze zijn de noodzakelijke voorwaarde om het eigen denken te kunnen beheersen.

Hij maakt onderscheidt tussen drie types van tekens, een onderscheid zoals al bij Giraud de Cordemoy voorkomt (vergelijk met Peirce en Deacon uit de 20ste eeuw!³³).

In de eerste plaats zijn er accidentele tekens. Bij een hongergevoel is een rijpe appel aan de boomtak een teken van voedsel. Vervolgens bestaan er natuurlijke tekens. Bepaalde kreten horen bij een bepaald houding of een bepaalde mimiek (afferentiële tekens in tegenstelling tot referentiële). Maar het belangrijkste zijn de geïnstigeerde tekens, deze

³¹ Merk op dat ook de Condillac het teken verbindt met de gedachte en niet met iets uit de wereld.

³² Vergelijk met Tooke die in "Diversions of Purley" stelt dat complexe ideeën ontstaan door het combineren binnen taal. Het eerste deel van genoemde publicatie verschijnt circa 40 jaar na het Essai van de Condillac.

³³ Een ikoon dat staat voor iets waar het op lijkt door vorm, kleur en afmeting bijvoorbeeld, een index die naar iets verwijst (zoals voedsel verwijzend gerelateerd is tot honger, of rook verwijst naar vuur) en een symbool dat net zoals de vorige een verwijzende functie heeft maar waarbij het teken conventioneel is.

die de mens zelf (als geproduceerd symbool) introduceert. Ze laten immers toe ideeën te reactiveren, dat wil zeggen herinneringen op te wekken, een idee dat al bij Hobbes voorkomt. Dit is een belangrijk element omdat het verwijst naar de mogelijkheid om in de ervaring³⁴ verplaatsingen in tijd en ruimte te introduceren, niets minder dan het tot stand brengen van imaginativiteit. Bovendien is de mens ook in staat dat te doen in alle vrijheid, op een moment en een plaats die hij daarvoor geschikt acht. Dat impliceert precies het eerder aangehaald vermogen tot reflectie. Door het feit dat hij de eigen aandacht in vrijheid richting kan geven, wordt hij niet langer op een gebonden en onvermijdelijke manier door een aan de gang zijnde gebeurtenis van het moment opgeslorpt. Een organisme dat niet over taal beschikt is daarentegen het subject van zijn fysiologische bepaaldheid en van omgevingsprikkelers.

Taal laat ook toe het een boven het ander te verkiezen. Dit impliceert dat ideeën naar goeddunken vergeleken, gecombineerd, onderscheiden, geabstraheerd en ontleed kunnen worden. Al deze zaken verwijzen naar niets minder dan naar de operaties van de geest.

Samengevat: Hoewel de Condillac in beginsel het primaat van de geest stelt, introduceert hij inhakend op de onmacht van de mens die door de zondeval noodgedwongen aangewezen is op empirische middelen, een wereld van verschil. Daarin komt taal niet langer voor als een tweederangsmiddel dat tot uitdrukken van gedachten dient, maar is het een instrument dat zijn "natuurlijke" plaats krijgt binnen het kader van het handelen. In zijn visie is taal immers iets dat mensen doen gebruik makend van zelf ingestelde tekens. Daarbij zorgt de koppeling tussen het waargenomen teken en de gedachte voor mentale operaties zoals abstrahering, combineren, onderscheiding en reflectie. Verder brengt het door de mogelijkheid ideeën te heractiveren, imaginativiteit binnen bereik.

Von Humboldt (1767 – 1834)

Von Humboldt zoekt doorheen het vergelijken van verschillende talen naar patronen. Daardoor ontstaat makkelijk de neiging zijn visie te positioneren binnen de traditie die peilt naar het onderliggende systeem. Maar heel wat van zijn ideeëngoed past in de toonzetting van Port-Royal, Locke, Tooke en de Condillac waarbij taal begrepen wordt als de uitvoering van operaties met behulp van tekenelementen.

Hoewel ook hij het primaat van de geest stelt, komt het radicaal dualisme à la Descartes hier niet voor. Integendeel, de mens is voor hem een organisme waarbij hart, geest en lichaam een geïntegreerd geheel vormen. De genoemde elementen zijn niet te zien als samenstellende onderdelen maar als modificaties van één enkele entiteit. In dezelfde sfeer wordt de ontwikkeling van de geest benaderd als de ontwikkeling van een

³⁴ Een ervaring die geconceptualiseerd tot "de geest" als instantie of minstens een aspect ervan.

organisme. Zoals de groei van het spierweefsel van belang is voor de groei van het lichaam, zo is de rol van taal van belang voor de ontwikkeling van de mentale kracht.

Wat de oorsprong van taal aangaat meent hij het volgende.

Het is geen instrument dat de werking van de geest tot doel heeft. Het is ook niet gericht op het faciliteren van coöperatie en of van communicatie. Taal is volgens deze auteur een gave³⁵ die zich manifesteert als een actie. Maar dan niet onder de vorm van een actie zoals iets dat taakgericht uitgevoerd wordt. Het is eerder te begrijpen als een modus van het zijn zelf, een praktijk waar de mens zich op een volle en directe manier aan overgeeft. Dat sluit aan bij zijn overtuiging dat taal niet intentioneel uitgevoerd wordt. Het spreken – als praktijk van de taal – gebeurt ongewild net zoals de bewegingen die het lopen instantiëren zich ongewild manifesteren.

Wat bijzondere aandacht verdient in zijn uiteenzetting is het mechanisme van de terugkoppeling, een merkwaardige beweging die zich volgens von Humboldt in de talige praktijk voordoet.

“...net zoals het een algemene wetmatigheid is van het menselijk bestaan (...), dat hij niets kan projecteren van zichzelf (*op taferelen in de wereld*) dat niet tegelijk een ding wordt dat op hem zelf inwerkt en op die manier de voorwaarden vorm geeft voor zijn verder bestaan, op dezelfde manier verandert geluid (*spraak*) in zijn terugwerking de vorm en de procedures van de gave van de taal (inner linguistic sense)...”

(uit *Verschiedenheit*:1836³⁶)

Eenzijds expliciteert taal zich dus tot een waarneembare formulering, om vervolgens onder de vorm van waargenomen geluid in een terugkerende beweging in te werken op de mentale krachten waaruit het in eerste instantie vertrok.

Verder wijst hij erop dat de geest de waarneembare geluiden nodig heeft, om de objecten die het in de natuur ervaart te kunnen onderscheiden, vergelijken en combineren³⁷. Ook de spraakgeluiden zijn daarbij waarneembare objecten en die verwijzen naar iets, naar hun referenten dus. Als zodanig gekoppeld, laten die geluiden toe om de referenten te manipuleren. Maar dat geldt niet alleen voor referenten in de wereld. Woorden zijn anderzijds gerelateerd aan concepten (in de geest) en doorheen het manipuleren van de woorden kunnen ook de concepten gemanipuleerd worden.

Hier krijgt het schema vorm waarbij het woord voorgesteld als waarneembaar object in een terugkoppelende beweging de manipulatie van concepten toelaat, met andere woorden: mentale operaties mogelijk maakt. Men zou hier reeds een aankondiging

³⁵ Vgl. met Chomsky waar die de kern van taal ziet aan een aangeboren faculteit.

³⁶ Citaat ontleend en vrij vertaald uit *Landmarks in Linguistic Thought I*, 1997:171.

³⁷ Dit is zonder meer een voorkomen van linguïstisch determinisme: taal verobjecteert elementen of aspecten van gebeurtenissen tot discrimineerbare en als zodanig manipuleerbare objecten zowel van fysische als van conceptuele (cognitieve) aard.

kunnen zien van de structuur die de Saussure later zou hanteren: de dynamiek die zich ontwikkelt tussen concept, image acoustique, materieel teken, het referent dwz. het oorspronkelijk vierkant dat later teruggebracht zou worden tot een driehoek³⁸.

Hoewel taal voor von Humboldt een gave is, komt het woord als object tot stand vanuit een talige praktijk.

Hij wijst ook op het vervreemdend effect van taal. In eerste instantie overstijgt het als collectieve praktijk de individuele persoon. Het individu spreekt een taal waarvan de vorm hem door de collectiviteit opgedrongen is. Maar daarnaast kondigt er zich ook reeds een collectiefcultureel zowel als een interindividueel relativisme aan. Taal is immers betrokken bij het aanbrengen van structuur van cognitieve constructies. Daaruit kan afgeleid worden dat verschillen in taalgemeenschap - de collectiefculturele dimensie - leiden tot verschillen bij de vorming van dergelijke constructies³⁹ (hier kondigt zich de Sapir-Worfhypothese aan⁴⁰). En wat het interindividueel verschil aangaat, ligt bij ieder gebruiker zijn specifieke mentale kracht aan de basis van de betekenis van een bepaald woord. Persoonlijke ervaring en perceptie verlenen de collectieve betekenis bijgevolg een allerindividueelste inkleuring⁴¹.

Tot slot komt in zijn benadering reeds dubbelgelaagdheid voor die zich nog duidelijker zal doen opmerken bij de Saussure. Von Humboldt bestudeert patronen die verschillen, maar ook deze die onvermijdelijk gemeenschappelijke zijn aan diverse talen want als gave is taal universeel en de basis moet daarom noodzakelijkerwijze dezelfde zijn. Het is in de studie van de verschillen dat hij vooral aandacht heeft voor de talige praktijk. Hierin kan het onderscheid tussen langue als systeem en parole als de manifestatie van de lokale praktijk, in zekere zin ook dat tussen competence en performance bij Chomsky reeds gezien worden.

Welke elementen van zijn denken zijn van belang voor de huidige uiteenzetting?

Hij schuift een beeld van de mens naar voor als van een geïntegreerd wezen gekenmerkt door een organische relatie tussen geest en taal. Het vermogen tot taalvaardigheid is een gave die zich in de uitvoering manifesteert als een activiteit. Binnen het kader van dat laatste is het geluid van de taal als object nodig om referenten in de wereld tot object – tot cognitieve entiteit dus - te kunnen maken. Dat verobjectiverend effect laat op zijn beurt toe deze entiteiten te manipuleren, te begrijpen als het uitvoeren van mentale operaties. Op die manier krijgt een terugkoppeling vorm die vertrekt vanuit het mentale,

³⁸ In de semiotiek van de Saussure wordt uiteindelijk slechts de structuur of het systeem besproken. De eerste stimulus, de waargenomen boom bijvoorbeeld, valt daarbuiten.

³⁹ Merk op dat zich hiermee naast het eerder aangehaalde linguïstische determinisme, ook een linguïstisch relativisme voordoet. Niet alleen demarkeert taal het object en discrimineert het van andere objecten, voor zover talen onderling verschillen, leidt tot ook te verschillen in de (karakteristieke van) objecten.

⁴⁰ Sapir wordt tien jaar na het overlijden van von Humboldt geboren. Zijn belangrijkste werk "Language" dateert van 1927.

⁴¹ Dit is dan weer een accentuering die zonder twijfel past in de postmoderne benadering.

verloopt via de wereld van objecten om terug te keren tot de verdere vorming en manipulatie van concepten (het mentale). De geïntegreerde geestelijke en talige activiteit krijgt op die manier een beschrijving onder de vorm van operaties.

Synthese van het eerste spoor

Tot zover de summiere duiding van enkele auteurs die representatief kunnen zijn voor één spoor dat vanuit de Middeleeuwse mentaliteit evolueert. In één schetsmatige beweging zou de ontwikkeling als volgt samengevat kunnen worden.

Tijdens de Middeleeuwen karakteriseert de geest zich vooral door zijn positie. Het is een door god geïnspireerde⁴² instantie die zich als bron van het denken autonoom tot de wereld verhoudt. Het denken als operatie is een zaak op zich. Het levert klare en duidelijke gedachten waarvan de meerderheid van de auteurs menen dat die aangeboren zijn (het rationalisme van bijvoorbeeld Descartes). Het woord vertoeft in een soortgelijke sfeer. Het is een ding dat tot de natuurlijke orde behoort. En in die hoedanigheid is het een ontvouwing van god. De oorspronkelijke of Adamische betekenis is echter door de val van de mens niet direct leesbaar meer en kan als uitdrukking van god slechts door ingewijden worden ontcijferd.

Deze bijna karikaturale overdrijving moet de diepgang van de ommekeer illustreren.

Wat motiveert de verandering?

De wending die zich gaat voltrekken staat niet op zich maar is ingebed in een bredere beweging. Er werd al gewezen op de inbreng van de reformatie, op de ontwikkeling van de experimentele methode en op de daarmee gepaard gaande mathematisering. Wat taal betreft leeft de overtuiging dat de taak ervan is om gedachten naar buiten toe te expliciteren. In die zin zou een studie van de talige constructies inzicht kunnen geven over de werking van de geest zelf. Daarnaast leeft ook het bewustzijn dat de talige formulering van gedachten dikwijls onvolkomen is en tot verwarrende interpretaties kan leiden. Op dat punt zou inzicht in de werking van taal aanleiding kunnen geven verbeterende ingrepen.

Voor het illustreren van deze beweging bieden de inzichten van de "Port-Royal" een goed inhaakpunt. Want daar wordt het talig teken niet als een natuurlijk ding benaderd, maar bijna vanuit een technisch perspectief bekeken als een instrument dat verwijst en als zodanig plaatsvervangend manipulatie toelaat. Het verbreken van de geïsoleerde opstelling van de geest en het rekening houden met de waarneembare wereld als determinant, is overduidelijk aanwezig bij Locke. "Simple ideas" ontstaan immers in de waarneming, vanuit een contact met de wereld dus. Tooke gaat verder, want voor hem ontstaan "complex ideas" niet door en binnen de werking van de geest zoals bij Locke,

⁴² Het is goed om hier de oorspronkelijke betekenis van inspiratie in gedachten te nemen. "Inspirer" staat voor inademen. De geest heeft in die zin afstralingen van zijn bron, het goddelijke, ingeademd.

maar doorheen de manipulatie van talige elementen. Ook de Condillac schat de bruikbaarheid van tekens naar waarde. Door hun associatie tot percepties die in de geest opgeslagen zijn, laat manipulatie van de tekens toe om die percepties te reactiveren en zo imaginativiteit aan te sturen. Taal toont zich hier niet zozeer als een expressie van de geest, maar als een systeem van hulpmiddelen waarbij operaties op die middelen het mogelijk maken om op eender welke moment of welke plaats gedachten te wekken en complexe ideeën te construeren. Het laat zelfs toe om op overzichtelijke manier magistrale ordeningen op te stellen zoals deze van al wat leeft door Linnaeus. Von Humboldt voegt er met zijn aandacht voor de terugkoppeling een belangrijk operationeel patroon aan toe.

Dat wil niet zeggen dat het belang van de geest hiermee geheel uitgerangeerd zou zijn. Integendeel, tot op vandaag blijft het raadselachtig karakter van het neurale weefsel als bron van waaruit bewustzijn en zelfs taal emergeert nog gehandhaafd. Maar de talige activiteit kan ook, zonet geheel dan toch deels, begrepen worden als een dynamisch patroon van operaties dat zich in de publieke sfeer van het handelen voltrekt.

Deze voorstelling is door zijn selectiviteit een vertekening. Alle vermelde auteurs getuigen van een breder belangstelling waarbij taal soms niet meer dan een dimensie is. Doorheen hun respectievelijke visies tekent zich echter duidelijk een verschuiving in de algemene appreciatie van taal af.

Het tweede spoor: het vermoeden van een onderliggend systeem, de weg van formele logica en analytische filosofie

Op de praktijk van de logica in de periode van de scholastiek werd eerder gewezen. Die is dan vooral gericht op de studie van de syllogismen en is gerelateerd tot de Middeleeuwse questio-vorm van het dispuut. Dat bestaat uit vijf opeenvolgende stappen. Een thema dat men binnen het kader van een natuurfilosofische behandeling wenst te onderzoeken wordt als probleemstelling geformuleerd. In de daaropvolgende stappen komen argumenten pro en contra aan bod. In een vierde stap zet de spreker de eigen visie uiteen. Een algemene evaluatie sluit af. Dit illustreert de discursieve argumentatieve gang die vooral op overtuigen gericht is, eerder dan op het leveren van een sluitende bewijsvoering. Het verraadt tegelijk de zwakheid ervan. Het kan retorisch betwist worden, het biedt niet de sluitendheid van een formele bewijsvoering.

Maar ook hier voltrekt zich dezelfde verandering zij het dat de focus van de belangstelling zich vanuit een ander perspectief op taal richt.

Het motief dat ook het eerste spoor kenmerkt blijft behouden: inzicht verwerven in de structuren en de dynamiek van de geest. Op het tweede spoor wordt daarbij een onderliggend patroon vermoed dat niet anders dan universeel kan zijn, want de geest is

door god aan de mens als universeel verschijnsel gegeven. Het komt er dus nu op aan dat patroon op een adequate manier in taal te kunnen omzetten, ook al moet deze van de grond af aan geconstrueerd worden. Er zijn talrijke pogingen geweest om een perfecte kunsttaal op te stellen. Deze van John Wilkins (1641 – 1672) is zonder twijfel een van de bekendste⁴³. In zijn publicatie "Essay towards a real character and a philosophical language" uit 1668 meent hij dat, om verwarring te vermijden⁴⁴, ieder woord in een filosofische taal slechts één betekenis hoort te hebben. Voor zijn kunsttaal ontwerpt hij een reeks nieuwe tekens die qua uitzicht veel weg hebben van de deze die bij steno worden gebruikt. Zijn systeem is echter vrij lastig uit te voeren en veronderstelt overigens dat alles over de wereld reeds gekend is, wat toen uiteraard het geval niet was, noch nu reeds zou zijn.

Het is ook de tijd van het enthousiasme rond de ontwikkelingen van de mathematica. Hobbes bijvoorbeeld is geboeid door de calculatieve methode van Galileï. Doch hij vervangt het woord niet geheel door cijfertekens, immers "words are wise men's counters"⁴⁵. Woorden zijn voor Hobbes "tekens"⁴⁶ zoals ze dat in oorsprong in de Adamische taal waren. In zijn poging een correcte taal te formuleren kent hij aan woorden een numerieke waarde toe. Maar hij komt in zijn systeem niet verder dan de bewerking van het optellen en aftrekken.

De belangstelling voor de mathematica, de uitwerking van de analytische meetkunde door Descartes waarbij de symbolen en de methode van de algebra toegepast worden op vraagstukken uit de meetkunde, de publicaties van Port-Royal, de pogingen om kunsttalen tot stand te brengen... tegen zo'n achtergrond krijgt een figuur als Leibniz zijn plaats.

Leibniz (1646 – 1716)

Deze universele natuurfilosoof vatten in een beperkt aantal regels is een onmogelijke zaak. Laat het volstaan met erop te wijzen dat hij Huyghens persoonlijk kent, dat hij vertrouwd is met de geschriften van Descartes⁴⁷, dat hij een rekenmachine geconstrueerd heeft, lid is van de Royal Society in Londen waar ook Newton toe behoort, dat hij Boyle en Hooke persoonlijk kent, en dat hij onafhankelijk van Newton - de methode van het infinitesimaalrekenen bedenkt...

Voor deze uiteenzetting zijn bepaalde⁴⁸ opvattingen die hij over taal koestert van belang.

⁴³ Pieter Verburgh wijst er op binnen het gebied van de Westerse cultuur circa duizend kunsttalen tot stand gebracht werden, met een eerste golf in de 17de eeuw (Parret 1974:598).

⁴⁴ In de periode net voor Wilkins had Francis Bacon zijn inzichten over de dwalingen of idola's gepubliceerd.

⁴⁵ Geciteerd door Pieter Verburgh in Parret 1974.

⁴⁶ In de betekenis van 'teken geven', signaturen.

⁴⁷ Descartes overlijdt op het ogenblik dat Leibniz nog een kind is.

⁴⁸ Zijn globale visie op taal past in het kader van de monaden en is te breed om hier uiteengezet te worden. Vandaar de keuze zich te beperken tot het spoor van taal als calculus.

Ook hier weer geldt het primaat van de geest. Taal spiegelt de geest want ze is gebonden aan de onderliggende universele en logische structuur ervan.

Leibniz erkent een dubbelgelaagdheid. De talige praktijk is immers onderhevig aan de psychologie van de mens enerzijds, terwijl anderzijds de basisstructuren gerelateerd zijn aan de door god ingestelde orde van de dingen. De verbinding met het goddelijke is centraal. Dit leidt ertoe dat waarheid ook altijd waar is want die heeft te maken heeft met relaties tussen ideeën en deze laatste zijn elementen die mensen gemeen hebben met god en de engelen.

Het komt er dus voor hem op aan die door god ingestelde ordening te vinden in de tekensystemen die de werkingen van de geest spiegelen, een ordening die overigens ook overeenstemt met deze van de dingen in de natuur⁴⁹. Hij wil deze vorm van organisatie vatten in een ondubbelzinnige kunstmatige taal.

Met die *Lingua Generalis* heeft hij nog een andere bedoeling die niet zozeer destillerend is, maar constructief. Hij wil een taal tot stand brengen die eenvoudig en niet ambigu is, die bijgevolg toelaat formuleringen en gedachten helder en onbetwisbaar weer te geven. De vorm en de structuur van de wiskunde is daar het grote voorbeeld voor. Maar de problemen die hij ontmoet zijn niet gering. Hoe laat zich een classificatie opstellen waar de hele wereld in zou moeten passen? Hoe bepaalt men wat primaire begrippen zijn die weergegeven kunnen worden door bijvoorbeeld priemgetallen? En hoe is het met de uitspreekbaarheid van zo'n taal die uit niet anders dan getallen zal bestaan, gesteld?

Hoe dan ook, de overeenkomstigheid met de vorm en behandeling van de formele logica toont zich hier reeds.

De verdienste van Leibniz is dat hij het bestaan erkent van de natuurlijke taal, als het oppervlakteverschijnsel dat bepaald wordt door de psychologie, zowel als een onderliggende systematiek met universeel karakter.

Zijn specificiteit is dat hij zich vooral toelegt op het ontdekken van dat onderliggend systeem en het ontwikkelen van een geformaliseerde formulering, het pad waarop de formele logica zich zou gaan ontwikkelen.

Vanaf dit punt, met Leibniz, scheiden de paden van de studie van de natuurlijke taal (Locke, de Condillac...) en van het formuleren van een geformaliseerd systeem (Frege, Russell...) zich, en zal die scheiding in de verdere ontwikkeling blijven bestaan.

Hiermee mag duidelijk worden dat de zogeheten "Linguistic Turn" van de 20ste eeuw, waarbij de gedachte centraal staat dat de studie van de natuurlijke taal en de herformulering naar een formele vorm zal bijdragen tot het oplossen van problemen op het vlak van de filosofie, zich reeds in de 17de eeuw aankondigt. Figuren als Locke willen immers de natuurlijke taal bestuderen om en de werking van de geest te kennen en om

⁴⁹ Zie de eerdere voetnoot over de spiegelmetafoor (*speculum*) van de realisten uit de Scholastiek.

ambigüïteiten uit de talige formuleringen te weren, terwijl het pad dat Leibniz bewandelt gericht is op het constructie van een kunsttaal die helder en onbetwistbaar is.

Frege (1840 – 1925)

Frege is een intellectualist zowel als een platonist.

De geest heeft voor hem niet alleen eigenschappen die empirisch te vatten zijn, het is ook in staat structuren, zoals concepten en proposities, die aan het empirisch bereik ontsnappen aan te grijpen. Dergelijke structuren bestaan voor hem onafhankelijk (Platonisch) van de geest. Op dit punt is hij net als Leibniz eerder tot het realistische paradigma te rekenen dan tot het nominalisme.

Maar eens concepten en proposities door de menselijke geest geaccapareerd zijn, maken deze ook deel uit van het denken en kunnen ze een waarneembare vorm, talig bijvoorbeeld, aannemen. Op die manier doen zich bij het denken twee inhouden voor: deze die gerelateerd zijn tot empirisch waarneembare entiteiten en de andere die niet bestuurd worden door factoren van natuurlijke aard maar door logische relaties (zoals de implicatie bijvoorbeeld). Deze abstracte objecten kunnen formeel benaderd worden door het intellectueel vermogen van de geest. Hier toont zich zijn intellectualistische opstelling.

Van belang is dat Frege het pad van Leibniz op radicale manier verder zet. Radicaal omdat hij zich geheel richt op de studie van concepten en proposities die slechts in een geformaliseerde gedaante naar voor worden geschoven.

Frege zou men kunnen markeren als de aanzet van de 20ste eeuwse Linguistic Turn.

Met en na hem, komt het werk van Russell en Whitehead, en niet onbelangrijk de Tractatus van Wittgenstein, de Wiener Kreis...

Chomsky (1928...)

Chomsky geniet met het project van een transformationele generatieve grammatica een belangstelling⁵⁰ bij een publiek dat de grenzen van de academische wereld overschrijdt.

Daarom past het om zijn positie in dit verhaal te duiden. Wie een handboek over genoemde grammatica openslaat wordt getroffen door schema's die ogenschijnlijk althans sterk lijken op het "Begriffsschrift" van Frege, formalisering dus. Hij kan inderdaad eerder gesitueerd worden binnen de richting die het niet zoekt bij de uitvoering van de natuurlijke taal, de performance, maar alle aandacht richt op onderliggende structuren. Het vermogen tot taal ziet Chomsky – op Cartesiaanse wijze -

⁵⁰ Het is verhelderend kennis te maken met het werk van Zelig Harris. Daaruit mag blijken dat zijn visie niet zo origineel was als Chomsky wil doen geloven. De beroemde boomstructuur uit de TGG is overigens ontleend aan Leonard Bloomfield.

als aangeboren. Dit verleent zijn benadering eerder een plaats binnen het tweede spoor zij het met een meer psychologische accent.

De Saussure (1857 – 1913): een geval apart

In de Middeleeuwen vervult taal als uitdrukking van het denken een ondergeschikte rol. In een volgende fase verglijdt het geleidelijk naar de functie van instrument. Het blijft daarbij ingebed in en gekoppeld aan de werkingen van de geest, maar het komt er als instrument toch ook in zekere zin los van te staan. Het is precies die inbedding en koppeling die de werkingen van de geest kan belichten: als (passieve) uitdrukking van de patronen en de dynamiek zoals bijvoorbeeld bij Descartes, of als (actief) constitutief voor het denken zelf zoals bij Tooke.

In de voorstelling van de Saussure "dreigt" die binding verloren te gaan en wordt het daardoor voor de context van deze uiteenzetting minder interessant.

Er staat "dreigt" omdat dit niet radicaal en eenduidig gesteld kan worden. Immers zijn these is dat talen instrumenten zijn die de mens toelaten om gekenmerkt door redelijkheid (ratio), greep op de wereld te krijgen. Het menselijk begrip van de werkelijkheid is gebaseerd op het sociaal gebruik van verbale tekens die taal instantiëren. Het "woord" is geen ondergeschikt instrument, maar een centraal gegeven in het menselijk bestaan, een bestaan dat bij definitie een talig gearticuleerd bestaan is.⁵¹ Een meer centrale rol voor taal is nauwelijks denkbaar. Taal komt hier te voorschijn als een inrichtende macht die de infrastructurele context en tot op zekere hoogte ook voor de richting van het menselijk bestaan bepalend.⁵²

Maar daartegenover staat, en vandaar de twijfel die in de voorgaande formulering "dreigt" tot uitdrukking komt, dat de Saussure taal tot een systeem hypostatieert waarvan de eigenschappen en kenmerken vervolgens in de "Cours de linguistique générale"⁵³ besproken worden. Het komt daarbij als een op zich staand systeem aan bod en lijkt daarmee het karakter van een operationeel, aan het gemotiveerd organisme ondergeschikt instrument te verliezen.

Dus binnen het kader van deze bespreking is de verdienste van zijn benadering dat hij taal tot een volwassen entiteit voert en daarmee een derde stap zet na de functie van uitdrukking (Descartes) en de functie van instrument (Tooke). Het tekort is dat het als gehypostatieerd systeem zijn instrumenteel karakter lijkt te verliezen. Hij bespreekt taal en zijn kenmerken op een manier alsof men in de biologie "het leven" zou aanhalen. Niet als een dynamische instantiatie van een organisme, maar als iets dat ervan los zou staan en als zodanig ook bestudeerbaar is.

⁵¹ Naar de bespreking in Harris & Taylor, 1989/1997 (2nd ed.):210.

⁵² "Tot op zekere hoogte" omdat de primaire gemotiveerdheid zijn belang blijft behouden.

⁵³ Die voor alle duidelijkheid een neerslag van zijn lezingen over dit onderwerp zijn, na zijn dood door studenten opgesteld. De Saussure heeft dus zelf daarover zelf niets gepubliceerd.

Ten gunste voor zijn benadering pleitend zou men kunnen aanvoeren dat hij op verhelderende wijze de kenmerken van bijvoorbeeld het concept bespreekt (signifié) binnen een bepaald taalsysteem, en dat op de dezelfde manier waarop een economische waarde besproken wordt binnen een bepaald economisch systeem. Hij gebruikt effectief ook termen zoals 'waarde' uit de economie. Die benadering zal ongetwijfeld vanuit zo'n perspectief bijdragen tot een specifiek inzicht en binnen zo'n opstelling verdienstelijk zijn. Maar voor wie taal wil begrijpen als een instrument ingebed in een handeling – het traject van Locke en Tooke, gaat daarbij de binding met het individueel levend organisme verloren.

Slot

De voorgaande tekst heeft meerdere bedoelingen.

Een ervan is de poging om de algemene en actuele appreciatie van taal, dus buiten het milieu van de specialisten, zijn evidentieel karakter te ontnemen. Taal werd niet altijd in hoofdzaak beschouwd *als een middel* tot bijvoorbeeld communicatie zoals dat vandaag in de Westerse cultuur het geval is.

Een ander niet minder belangrijke bedoeling schuilt in een herdatering van de Linguistic Turn. Die wordt gebruikelijk geïdentificeerd met de beweging aan het begin van de twintigste eeuw die door analyse van de natuurlijke taal probeert filosofische problemen en moeilijkheden op het vlak van formuleringen binnen het wetenschapsbedrijf uit te klaren. Met deze uiteenzetting werd duidelijk dat deze betrachting reeds in de zeventiende eeuw ruime aandacht kreeg.

Ten derde heeft het hopelijk ook duidelijk gemaakt dat het denken van vandaag een voortzetting is van een stijl en een inhoud die het licht zag in de 17de eeuw, dat de wereld vandaag – de Westerse cultuur in het bijzonder – zonder die omwenteling de vorm niet zou hebben die ze heeft.

Het zal de aandachtige lezer ook niet ontgaan zijn dat de beschreven beweging niet alleen gekenmerkt wordt door een verschuiving van ontvouwing naar instrument.

Zo laat zich in de ontwikkeling van bijvoorbeeld Boehme tot Chomsky een verschuiving opmerken met betrekking tot de initiërende of causale instantie. Bij de eerste vervult de geest onder de vorm van een ijle maar toch intransitieve instantie de meest centrale functie. Het instantieert het vermogen om gedachten innerlijk tot stand te brengen en te schouwen. Na Descartes zou men kunnen spreken over representaties van de wereld die zich tonen in het centrum van een Cartesiaans theater.

Chomsky schetst echter een andere voorstelling van zaken. De geest als de ene pool in de dualiteit wordt nog slechts retorisch gebruikt. Het is een metafoor geworden om allerlei tot nu toe ongrijpbare verschijnselen mee aan te duiden. Doch geen mens die het

werkelijk voorkomen van zo'n intransitieve instantie als een werkelijk bestaande entiteit nog aanneemt. Men zoekt het nu in de werkingen van het neurale weefsel, het materiële brein als *deus ex machina*. Hiermee is de geest genaturaliseerd.

Terloops gesteld, er is met die naturalisatie overigens weinig vooruitgang geboekt.

Het fundamenteel patroon is nog steeds dat van een mechanica waarbij een instantie aanleiding geeft tot een bepaald effect. In concreto: aan het brein als causale instantie emergeren fenomenen en vermogens als effecten van de werkingen van dat brein (bewustzijn, talige competentie, emoties, recursiviteit of *cette distance nulle...*).

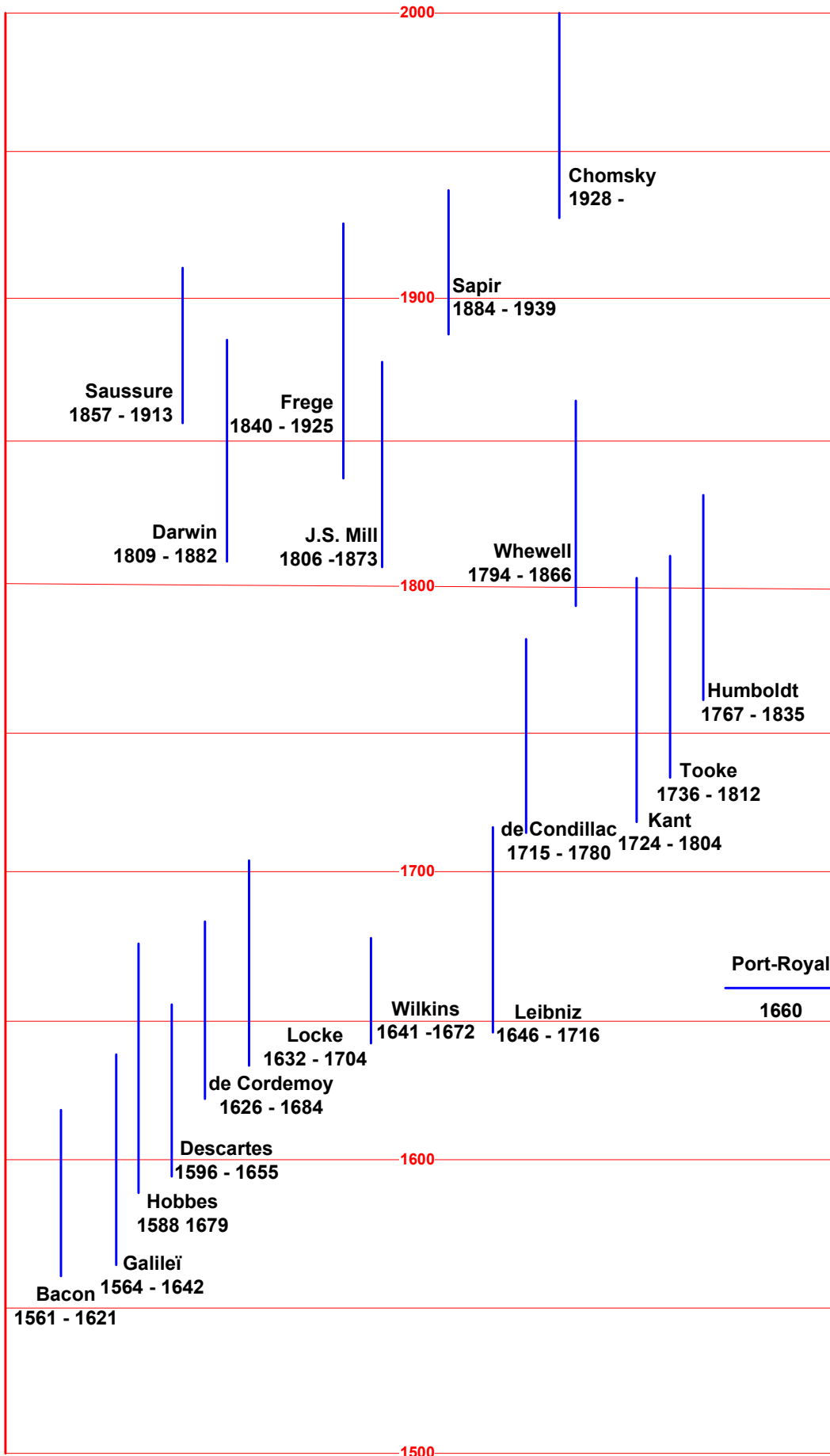
Een mogelijk alternatief zou kunnen zijn deze reductie tot de werking van de hersenen in te ruilen voor een breder perspectief. Men zou bij wijze van proef de aandacht kunnen richten op de primair gemotiveerde conditie van het organisme dat vervolgens als instantiatie en functie daarvan operaties uitvoert in zijn Umwelt. Het zou niet verrassen mochten uit de beschrijving van dergelijke operaties, in het bijzonder deze waarbij gebruik makend van middelen het organisme niet alleen inwerkt op elementen uit zijn omgeving maar ongewild ook effecten tot stand brengt bij zich zelf, verhelderende inzichten tot stand komen.

Een andere omkering die besloten ligt in de verschuiving naar het instrumentalisme is de positie van de taal of het woord. Zelfs in de vernieuwende benadering van Port-Royal is de vectoriële richting deze van geest naar taal als uitdrukkingmiddel. Zelfs voor Locke die een belangrijk accent legt op de waarde van de empirische toevoer, komen de complexe gedachten tot stand in en door de werkingen van de geest. Maar Tooke, een volgeling van Locke, verschuift de focus naar de waarde van de woorden als instrumenten om dergelijke gedachten tot stand te brengen. Hier is het niet de geest maar de door woorden bemiddelde operaties die aan de basis ligt van de complexiteit van de gedachten. Hier speelt ten volle de instrumentele kracht van de taal.

Het zal echter duidelijk zijn dat dit spoor het afgelegd heeft onder de druk van een ander dat zich in de zelfde periode ontwikkelde: het representationalisme. Dat heeft de aandacht gericht op de waarheidskwaliteit van de representatie en daarmee afgeleid van verdere uitwerking van de inzichten met betrekking tot het bemiddeld handelen. Het heeft tegelijk de rol van de genaturaliseerde geest onder de vorm van het brein als causaal centrum intact gelaten.

Het zou overigens verkeerd zijn te menen dat de huidige appreciatie omwille van het feit dat deze opvatting van recenter datum is, omwille van het feit dat wereldse manifestaties als attributies van god nauwelijks noch door iemand voor ernstig worden genomen, of in algemener zin: omwille van het feit dat vooruitgang in de tijd noodzakelijkerwijs synoniem zou zijn met vooruitgang in kwaliteit of waarheidsgehalte, het zou dus

verkeerd zijn te menen dat om deze redenen de huidige appreciatie "taal als *middel* tot representatie" dichterbij "de waarheid" zou staan. Het idee van taal als teken van god, mag dan volkomen uit de tijd zijn, het is een beeld dat toen ingang vond en voor waarachtig werd genomen. Op geen andere manier is taal als middel tot representatie evengoed – niet anders noch meer dan – een beeld, een semantiek, een draaiboek of een interpretatie. Het enige verschil is dat het in zijn huidige vorm ingebed is in een actueel gangbaar discours en daardoor zonder enige ophef algemeen aanvaard lijkt te worden.

De mens gemaakt naar het beeld van god.
De taal als de expressie van de geest.
Het talig teken als een signatuur.

De wending of de heroriëntatie.

Luther brengt de aan de elite
voorbehouden geschriften binnen het
bereik van allen.
(vulgariserende ontsluitingsbeweging)

Het succes van de experimentele
methode van Galilei vormt een natuurlijke
zaak om tot een manipuleerbaar &
kwantificeerbaar object.

Bevindingen uit natuurwetenschappelijke arbeid
worden hoe langer hoe meer wiskundig geformuleerd.
(Galilei & Newton)

Descartes
Taal representeert.
Het primaat van de Rede (de geest) blijft behouden.

Port-Royal
Teken wordt een transparent middel om naar de werkelijkheid
te verwijzen (representatie en correspondentie).
Het laat ordening toe.
Het is gedecontextualiseerd en laat als zodanig toe een eigen
realiteit te creëren.
Als instrument kan het plaatsvervangend (als in een
algebraïsche berekening) optreden.

Van Leibniz tot Frege en verder...
De ontwikkeling van de
geformaliseerde logica

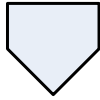
Chomsky
De vastgelegde
systematiek van het
aangeboren vermogen.

Het onderzoek naar de
natuurlijke taal: Hobbes,
Locke, de Condillac, von
Humboldt...

Betekenis als centraal
gegeven: de cognitieve
linguïstiek met Lakoff,
Langacker, Fauconnier...

Accenten binnen het tweede spoor

Het spoor van de representatieve component

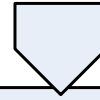
Descartes
Mentale representaties die zich op het podium van het innerlijk theater laten waarnemen, ...kunnen in een talige vorm uitgedrukt worden (zie ook Locke).
Het primaat van de Rede (de geest) blijft behouden.

Kennis als mentale representatie uitgedrukt door taal
Toetsen van de correspondentie op de kwaliteit "waar versus vals"

**De droom van een kenbare wereld;
obsessie met en dominantie van waarheidsgetrouwe kennis.**

Beide aanwezig in de wending van de 17de eeuw.

Het spoor van de manipulatieve component

De Condillac... tekens zijn noodzakelijk.
Tooke... de manipulatie van talige tekens ligt aan de basis van complex ideas.
Humboldt...

De dominantie van de succesvolheid van het handelen, kennis als model van een principieel onkenbare wereld.

Het succes van de wetenschappelijke praktijk